

Een pleidooi voor onvolmaakt sociaal werk

Marie Kamphuislezing

Rudi Roose

Universiteit Gent, Vakgroep Sociaal Werk en Sociale Pedagogiek

14 november 2019

1. Een Vlaamse sociaal werk conferentie in 2018

In mei 2018 werd in Vlaanderen een grote sociaal werk conferentie gehouden over de toekomst van het sociaal werk. Ik was – samen met collega's Koen Hermans (Katholieke Universiteit Leuven) en Peter Raeymaeckers (Universiteit Antwerpen) – één van de promotoren van de conferentie. Zonder al te veel in detail te willen treden over de voorbereiding van de conferentie – een tweejarig traject met diverse werkgroepen met praktijkwerkers en veel overleg met diverse stakeholders vanuit beleid, middenveld en gebruikers – was het opzet om te komen tot visieontwikkeling over wat sterk sociaal werk voor de toekomst zou betekenen. Het uitgangspunt was daarbij dat we sociaal werk zien als een mensenrechtenpraktijk of een sociaal rechtvaardigheidspraktijk. Ter voorbereiding van de conferentie werd een rapport gemaakt – Sterk Sociaal Werk¹ - waarin we het zogenaamde DNA van sterk sociaal werk op voorstelden.

2. Het DNA van sterk sociaal werk

Dit DNA betreft 5 kenmerken die – in verbinding – moeten aanwezig zijn willen we spreken over sterk sociaal werk. Het betreft de volgende criteria: nabij en laagdrempelig, politiserend, generalistisch, verbindend en procesmatig werken.

Nabij en laagdrempelig werken verwijst naar sociaal werk dat aanwezig is in en aansluit bij de leefwereld van mensen.

Politisierend werken betekent dat sociaal werk opkomt voor de rechten van mensen en sociale problemen collectiviseert en in het publieke debat brengt.

Generalistisch werken betekent dat sociaal werkers een brede kijk hanteren op sociale problemen, oog hebben voor diverse dimensies van problemen en verbanden tussen probleemgebieden blijven zien.

Verbindend werken houdt in dat de sociaal werkers vanuit die brede generalistische bril verbinding maken tussen verschillende deeldomeinen van problemen, maar ook tussen mensen en hun netwerk, tussen sociale professionals en organisaties en tussen individuen en maatschappelijke instituties.

Procesmatig werken gaat over de tijd en ruimte die nodig is om zinvolle processen op te zetten. Dit betekent dat sociaal werk ook traag en moeizaam moet kunnen verlopen.

¹ Tevens werd op basis van dit rapport een boek gepubliceerd in navolging van de conferentie: Hermans, K., Raeymaeckers, P., Roose, R. & Vandekinderen, C. (2019). (red.). *Sociaal werk. Mensenrechten in praktijk*. Leuven: Lannoo Campus.

3. Status door te worden wat we niet moeten zijn

Met de profilering van dit zogenaamde DNA van sterk sociaal werk sloten we ook aan bij de historische zoektocht van het sociaal werk naar haar identiteit: wat is precies sociaal werk, wat doet het en wat is onderscheidend van andere praktijken en/of professies? Deze zoektocht is al bezig van sinds het ontstaan van het sociaal werk. Bekend is deze discussie is het Flexner-debat. Abraham Flexner – die actief was in het evalueren en mee helpen ontwikkelen van opleidingen geneeskunde - had in 1915 op de National Conference of Charities and Correction in de VS gesteld dat sociaal werk geen echte professie was, gezien het, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de geneeskunde, geen duidelijke methodieken had die helder konden worden gecommuniceerd. De reacties op deze stelling waren divers. Bekend is de discussie tussen Jane Addams en Mary Richmond. Jane Addams staat, als een van de stichtsters van het settlement werk, voor zogenaamd wholesale sociaal werk: buurtwerk, opbouwwerk, Mary Richmond heeft als tijdsgenote van Addams aan het begin van de 20ste eeuw dan weer mee het casework of het zogenaamde retail sociaal werk ontwikkeld. Richmond stelde daarbij dat met het individueel casework meer status kon worden bereikt (gezien dit ook nauwer aansloot bij methodieken uit de medische professie), terwijl de eerder sociologische onderbouw van het settlement werk als te vaag werd gezien voor het bereiken van status.² Deze discussie tussen Mary Richmond en Jane Addams staat eigenlijk symbolisch voor een debat dat in de loop der twintigste eeuw, ook in Vlaanderen en Nederland, steeds aanwezig is gebleven: worden we vooral aangestuurd door denkbeelden uit de psychologie en geneeskunde dan wel (ook) uit de sociologie en de sociale theorie. We zien daarbij dat wanneer het sociaal werk status wil verwerven op basis van effectiviteit en duidelijke behandelmethodieken, het dreigt vooral gedomineerd te worden door individuele perspectieven op problemen en door een gesloten identiteit van het sociaal werk. Typerend vandaag voor deze discussie is de zoektocht naar evidence based sociaal werk. Hoewel er natuurlijk veel te zeggen valt om na te denken over werkbare factoren inzake sociale interventies en er veel verschillende benaderingen van evidence based werken bestaan, zien we ook dat dit debat het risico inhoudt dat we vooral focussen op individueel georiënteerde methodieken, gezien daar de idee van effectiviteit het meest realiseerbaar lijkt. Ruim maatschappelijk handelen dreigt dan mogelijk vooral behandelen te worden. Het probleem is dan dus dat sociaal werk status verwerft of probeert te verwerven door iets anders dan sociaal te worden, gezien het haar sociale karakter – een focus op ook de maatschappelijke inbedding van sociale problemen - mogelijk verliest.

Hoewel de bovenvermelde kenmerken van het DNA van sterk sociaal werk bezwaarlijk nieuw kunnen worden genoemd, staan ze in de actuele context wel vaak onder druk, gezien de nadruk die ligt op beheersing van sociale problemen door vooral individueel georiënteerde interventies. Dus op een eerder gesloten in plaats van open identiteit van het sociaal werk.

² Wenocur, S. & Reisch, M. (2002). *From Charity to Enterprise. The Development of American Social Work in a Market Economy*. University of Illinois Press.

4. Het koesteren van onvolmaaktheid

Met een pleidooi voor verbindend, generalistisch, politiserend, nabij en procesmatig sociaal werk sluiten we eerder aan bij een open identiteit, die ook ruimte inhoudt voor onvolmaaktheid. Walter Lorenz stelde ooit dat ‘sociaal werk de deur moet open houden’.³ Daarmee bedoelde hij dat de problemen waarmee sociaal werk wordt geconfronteerd altijd te groot zijn voor het sociaal werk zelf om deze te kunnen oplossen. Armoede, criminaliteit, sociale uitsluiting, ... zijn maatschappelijke problemen waarmee het sociaal werk aan de slag moet, maar die ze niet kan beheersen. Zodoende ontsnappen er altijd zaken aan het sociaal werk en is het per definitie onvolmaakt. De deur open houden betekent dan dat sociaal werk bewust blijft van de maatschappelijke aard van die problemen en die onvolmaaktheid, en deze dus niet probeert te negeren door bijvoorbeeld problemen te reduceren tot individueel behandelbare vraagstukken. Zo is het bijvoorbeeld belangrijk te blijven zien dat armoede vooral ook een probleem is van structurele herverdeling en niet (enkel) van gebrek aan individuele empowerment. Wil sociaal werk sociaal zijn, is het belangrijk dat ze blijft hameren op ook deze structurele component van maatschappelijke problemen en dus de eigen onvolmaaktheid in het beantwoorden van deze problemen koestert. Maar tezelfdertijd dus niet stelt niets te kunnen doen aan armoede en het probleem te negeren. In die zin ligt de rol van het sociaal werk vooral in het in de discussie houden van de complexiteit van problemen, eerder dan in het proberen oplossen ervan.

5. Kwaliteit van aanwezigheid

De notie kwaliteit van aanwezigheid is daarbij belangrijk, in plaats van oplosbaarheid of beheersbaarheid. Okko Warmenhoven pleitte in zijn proefschrift in 1973 reeds voor deze kwaliteit van aanwezigheid, in die zin dat hij stelde dat sociaal werk (hij sprak over andragologie) vooral moet aanwezig zijn.⁴ Dit betekent dat we de voorstructurering van het sociaal werk kritisch moeten bevragen. Met voorstructurering wordt verwezen naar de neiging om steeds direct op basis van diagnostiek doelen te stellen, behandelingsplannen op te maken, en interventies schematisch te evalueren. Sociaal werk moet er in de eerste plaats echter vooral ‘zijn’. Echo’s hiervan vinden we later natuurlijk terug in de Presentiebenadering van Andries Baart, maar de idee van Warmenhoven is mijns inziens fundamenteler en minder doelgericht. We moeten in relatie treden en de rest moet daarna op basis van de concrete situatie, in dialoog met mensen, worden bekeken. Deze notie van kwaliteit van aanwezigheid staat natuurlijk op gespannen voet met de actuele focus op effectiviteit en efficiëntie, resultaat, succes, ... Het vraagt immers van het sociaal werk de basishouding om vooral de focus te leggen op de wijze waarom we problemen en antwoorden op deze problemen in dialoog met de mensen waarmee we (willen) werken definiëren, eerder dan op de aanpak van problemen. Natuurlijk moeten we

3 Roose, R. (2017). Sociaal werk moet de deur openhouden. In B. Van Bouchaute & P. Cristiansen (Red.), *Politisering van/in het sociaal werk: Wat kan ‘aan politiek doen’ vandaag betekenen voor praktijken van sociaal werk?* (p. 41). Gent: Neveland Graphics.

4 Zijn proefschrift draagt de werkelijk fascinerende titel *De Prolegomena tot de Andragologische Propaedeuse*. Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de sociale wetenschappen a/d R.U. te Utrecht.

ook nadenken over methodieken en antwoorden formuleren, en moeten we aandacht hebben voor effectiviteit en efficiëntie. Maar we moeten ook aandacht koesteren voor al hetgeen ontsnapt en mislukt, omdat daar vaak ook de vraag zit inzake sociale rechtvaardigheid van onze samenleving en ons sociaal werk. Het risico van een focus op succes is immers dat we problemen zo definiëren dat we menen succes te kunnen boeken (bijvoorbeeld armoede zien als een gebrek aan kracht en rationele keuzevermogen van mensen); of dat we die situaties selecteren waar meer kans op succes is. Dit wordt ook wel het pistachenoetjes-effect genoemd⁵; de nootjes die het makkelijkst open gaan (de gemotiveerde, bereidwillige gebruiker) worden uitgekozen, de lastig te openen nootjes (de weerbarstige, complexe, ... gebruikers) worden in de mand gelaten of teruggeworpen. Een bekend voorbeeld van deze dynamiek wordt beschreven in het boek van Specht en Courtney over *Unfaithful Angels*⁶, waarin wordt gewezen op het feit dat het sociaal werk in de VS in belangrijke mate werd getherapeutiseerd omdat dit de illusie creëert van beheersbaarheid en status. Terwijl het zodoende ook de eigenlijke opdracht – sociale problemen in beeld houden – negeert. Zo krijgt het sociaal werk mogelijk meer status, maar heeft het minder oog voor de complexiteit en onbeheersbaarheid van sociale problemen en minder aandacht voor het werken met complexe problematieken en mensen/gezinnen. Dit leidt in de concrete praktijk ook tot taboerimities: mensen durven mogelijk hun problemen niet meer kwijt aan sociale professionals omdat deze er mogelijk te snel mee aan de haal gaan. Zo was het in het verleden in sommige jeugdzorgpraktijken in Vlaanderen een tegenindicatie dat begeleiders een sociale opleiding hadden genoten, omdat ze er niet meer gewoon zouden kunnen ‘zijn’ zonder zaken ook meteen te willen problematiseren/aanpakken/oplossen.⁷

6. Van depressieve naar blij Sisyphus

De aandacht voor de complexiteit en onbeheersbaarheid van sociale problemen betekent dus dat we de onvolmaaktheid van het sociaal werk koesteren. Net door deze te koesteren kunnen we immers geëngageerd blijven in zeer moeilijke situaties. Dit betekent dat sociaal werk niet perfect kan lopen, maar steeds kan gepaard gaan met fouten en onvolkomenheden. Net het bespreekbaar maken van hetgeen fout loopt en leren uit deze fouten is een kwaliteitskenmerk van goed sociaal werk.⁸ We hebben nood aan sociaal werkers die én de onvolmaaktheid zien én geëngageerd blijven. Om die positie aan te tonen gebruik ik graag de metafoor van de blij Sisyphus.⁹ Er wordt wel eens gezegd dat sociaal werk Sisyfusarbeid is. Sisyphus is een figuur uit de Griekse mythologie die gestraft is door de goden. Hij moet in de Tartarus (een deel van de onderwereld) een zware rotsblok een steile berg opduwen. Telkens als hij boven is rolt het rotsblok echter weer naar beneden en moet hij van voor af aan beginnen. Dit verwijst dus naar een oneindige kwelling en Sisyfusarbeid verwijst dan naar nutteloos, zwaar en onmogelijk

5 Tiffany, G. (2010). Detached youth work in the United Kingdom. In W. Specht (ed.). *Mobile Youth Work in the Global Context* (pp. 66-73). Sternenfels: International Society for Mobile Youth Work.

6 Specht, H. & Courtney, M.E. (1994). *Unfaithful angels. How Social Work has abandoned its mission*. New York: The Free Press.

7 Roose, R. (2006). *De bijzondere jeugdzorg als opvoeder*. Gent: Academia Press.

8 Sicora, A. (2005) Self-evaluation of social work practice through reflection on professional mistakes: practice makes “perfect”?, *Social Work Review*, 4, 153-164.

9 Roose, R., Roets, G., & Bouverne-De Bie, M. (2012). Irony and social work: in search of the happy Sisyphus. *British Journal of Social Work*, 42(8), 1592-1607.

werk. Sociaal werk zien als Sisyfusarbeid verwijst dus naar een behoorlijk deprimerende idee: het werk is zinloos en zwaar. Geïnspireerd door de Franse auteur Camus pleiten we er echter voor om Sisyfus als blij te zien. Camus beschrijft in zijn boek ‘De mythe van Sisyfus’¹⁰ dat men op drie manieren met de absurditeit van het leven kan omgaan: door zelfmoord te plegen (als het leven geen zin heeft, waarom dan blijven leven?), door ons te beroepen op het geloof en dus de zin van het leven te zoeken buiten dit leven (het leven na dit leven), of door rebellie, namelijk zin in het leven te zoeken in het zicht van de absurditeit zelf. Als metafoor gebruik ik dit om te wijzen op de verschillende posities die sociaal werk kan innemen ten aanzien van de onmogelijkheid (of absurditeit) van de eigen opdracht: als het sociaal werk per definitie complex is, nooit af en altijd te moeilijk, hoe kunnen we ons daar dan toe verhouden? In de metafoor betekent *zelfmoord* dan bijvoorbeeld dat sociaal werkers ontslag nemen of een andere job gaan uitoefenen. Het is immers te moeilijk. Of ze - zoals in het Amerikaanse voorbeeld eerder gegeven over Unfaithful Angels – verlaten hun eigenlijke rol ten voordele van een meer individueel georiënteerde benadering. *Geloof* wijst dan in de metafoor op het sociaal werk dat stelt dat het problemen kan oplossen, bijvoorbeeld door het hanteren van de juiste methodieken of door meer middelen en personeel in te zetten. Een sterk geloof in evidence based sociaal werk kan hier een voorbeeld van zijn. *Rebellie* wijst dan op de positie waarin het sociaal werk beseft dat het werk moeilijk is, maar dit niet ziet als een probleem maar precies als een uitdaging en de opdracht van het sociaal werk: een blij Sisyfus. Camus volgend ligt de echte kwelling van Sisyfus niet in het steeds opnieuw moeten herbeginnen van zijn opdracht om de steen de berg op te rollen, maar in de hoop dat het ooit zal lukken en de terugkerende frustratie dat dit niet het geval is. Hoewel zijn arbeid zwaar, nutteloos en oneindig is, vraagt Camus ons in te beelden dat Sisyfus rustig de berg afloopt, zijn steen achterna. Naar beneden wandelend, wordt hij zich bewust van het absurde van zijn situatie. Precies dit moment van helderheid en inzicht is tragisch en kwellend, maar tegelijkertijd Sisyfus’ overwinning. ‘We moeten ons Sisyfus als een gelukkig mens voorstellen,’ schrijft Camus. Eens Sisyfus dus het opzet van de Goden doorheeft en beseft dat de steen nooit boven zal blijven, kan hij dit als zijn taak aanvaarden. En moeten we ons Sisyfus blij voorstellen. In de metafoor betekent dit dat de werkelijke frustratie voor sociaal werkers ligt in de idee dat ze succesvol moeten zijn, dat sociaal werk vlot moet verlopen, dat ze geen fouten mogen maken, dat ze resultaat moeten boeken, ... Niet de complexiteit van de sociale problemen op zich leidt tot frustratie en eventueel burnout, maar de idee dat het niet complex mag zijn. De sociaal werker als blij Sisyfus betekent dat sociaal werk net de onvolmaaktheid van het werk aanvaardt en als uitgangspunt neemt. Net dit geeft ruimte om met nieuwe energie en geëngageerd zinvol om te gaan met zeer complexe situaties.

7. Het belang van rechten

In de hierboven geschetste open benadering van de identiteit van het sociaal werk als onvolmaakt kunnen de mensenrechten als belangrijk referentiekader fungeren. Rechten dienen immers onder andere om appèl te doen op solidariteit daar waar de sympathie of mogelijks de empathie stopt. Historisch betekende de aandacht voor mensenrechten in het sociaal werk dat we weggingen van sociale interventies als een gunst naar een recht. Kenmerkend voor een gunst

10 Camus, A. (2019). *De mythe van Sisyphus. Een essay over het absurde*. Utrecht: Ijzer.

is dat wordt beslist wie de ondersteuning verdient. Met de introductie van de idee van het recht op ondersteuning werd een andere logica sturend voor het sociaal werk. Het recht op ondersteuning betekent immers dat sociaal werk ook met die problemen en situaties moet werken waar ze geen sympathie of empathie voor koesteren. Dat we verplicht zijn ook te luisteren naar die vragen en engagement aan te gaan ten aanzien van die problemen die we niet begrijpen of waar we geen begrip voor koesteren. Het is duidelijk dat deze idee momenteel sterk onder druk staat. De nadruk ligt zowel in Vlaanderen en Nederland weer op de voorwaardelijkheid van steun, maar ook op het belang van empathie en relatievorming met mensen als voorwaarde voor solidariteit. De nadruk ligt meer op wat wordt genoemd warme solidariteit (bijvoorbeeld mantelzorg) en minder op koude solidariteit (bijvoorbeeld het betalen van belastingen). Hoewel die relatievorming en warme solidariteit natuurlijk belangrijk zijn, houdt het het risico in dat het engagement stopt eens de grenzen van de empathie zijn bereikt. De Vlaamse filosoof Ignaas Devisch wijst op het risico om een maatschappijbestel en solidariteit enkel op basis van empathie te organiseren en pleit voor ‘werkbaar onverschilligheid’¹¹: we moeten ook solidair kunnen zijn met situaties waar empathie niet aanwezig is. Voor het sociaal werk betekent dit een blijvende aandacht voor vragen en mensen die het uiterste van ons vergen. Rechten kunnen een belangrijke hefboom zijn om het sociaal werk te blijven appeleren op deze opdracht.

8. Een onvolmaakt besluit

Ik hield in deze lezing een pleidooi voor het erkennen van onvolmaaktheid van het sociaal werk, als voorwaarde voor geëngageerd sociaal werk. Tevens pleit ik ervoor om trots te zijn op het sociaal werk. Het pleiten voor erkennen van complexiteit betekent echter niet dat we bescheiden moeten zijn over het belang van het sociaal werk in de samenleving. Het feit dat we moeten kijken voorbij effectiviteit en efficiëntie betekent niet dat we moeten blind zijn voor de potentie van het sociaal werk en de mogelijke zinvolheid die daarin besloten kan liggen. Dit uitdragen in trotse bescheidenheid lijkt me een belangrijke collectieve uitdaging voor sterk sociaal werk van de toekomst.

11 Devisch, I. (2017). *Het empathisch teveel. Op naar een werkbaar onverschilligheid*. Amsterdam: De Bezige Bij.